

Олександр Музичко

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Одесь-
кого національного університету
імені І. І. Мечникова

У статті розглянуто участь галичан в одеських подіях Української революції 1917 — початку 1920-х років. Визначено етапи перебування галичан в Одесі, основні соціальні групи, ставлення до них населення, напрямки діяльності та коло провідників галицької спільноти. Зроблено висновок, що галичани відіграли одну з вирішальних ролей в розгортанні українського національно-визвольного руху в Одесі, особливо у військово-політичній та громадській сферах. Ключові слова: Галичина, Одеса, Українська революція.

The participation of Halychynians in events of the Ukrainian Revolution happening in Odessa in 1917-1920th is analyzed. The stages of their stay in Odessa, main social groups, the population's attitude, activities and leaders are described. It is concluded that Halychynians have played one of the most important role in Ukrainian liberation movement in Odessa, spacially in military-political and public sectors.

Keywords: Halychyna, Odessa, Ukrainian revolution.

«ТВЕРДИЙ ФЕРМЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ»: УЧАСТЬ ГАЛИЧАН В ОДЕСЬКИХ ПОДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – ПОЧАТКУ 1920-Х рр.

Перспективним завданням сучасної історіографії Української революції є дослідження подій в окремих регіонах України, встановлення міжрегіональних впливів та зв'язків. Щодо нерівномірності вивчення буремної доби української історії один з її учасників у 1960-х рр. зазначав: «Зауважуємо, що дуже мало або й зовсім нічого не написано про нашу Одесу!... Наче б Одеса не існувала! Начебто в Одесі не було змагання за волю! Начебто в Одесі не розвивалося українське культурне життя! Насправді ж українська Одеса існувала, жила бурхливим життям відродження, як і кожний інший клаптик української землі жив у ті незабутні часи українського зриву. В Одесі, в той час майже півмільйоновому місті, відбувалися запеклі бої за українську державність. У ній кипіло політичне, господарсько-кооперативне й культурне-життя»¹. Лише починаючи від 1990-х рр. історіографічна ситуація стала поступово виправлятися на краще, однак далеко не всі лакуни заповнено і сьогодні. У свідомості істориків, не кажучи вже про пересічних громадян, панує міф про неукраїнську Одесу, яка начебто перебувала на узбіччі українського національного руху. Зокрема, недостатньо розкритим є питання про вплив різних суспільних та національних груп на розгортання подій Української революції у цьому місті.

Метою цієї статті є висвітлення участі в одеських подіях Української революції українців з Галичини, визначення етапів їх перебування в Одесі, соціального складу, ставлення до них населення та образ Одеси в уявленнях галичан, напрямки діяльності та коло провідників галицької спільноти тощо. Маємо дуже невелике число авторів, які вивчали окремі, здебільшого, військові, аспекти цієї теми, уникаючи комплексного аналізу². Показово, що у най-

¹ Мошинський В. Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // *Визвольний шлях*. — 1966. — Кн. 11. — С. 1247.

² Савченко В. А. *Авантюристи гражданской войны: Историческое исследование* — Харьков; Москва, 2000. — С. 239—256; Филипченко А. *Українська галицька армія і «Одеська трагедія»* // *Південний Захід. Одесіка. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. — Одеса, 2006. — С. 80—90; Віницький Т., Джумига Є., Мисечко А. *Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради*. — Одеса, 2010. — С. 81—86.

фундаментальніший на сьогодні роботи про участь західноукраїнських діячів в розвитку Наддніпрянщини у першій половині ХХ ст., події майже стовідсотково розглянуто по лінії Захід — Центр, що призвело до ігнорування південноукраїнських земель, зокрема, у період революції³.

Джерельною базою нашої статті є передусім мемуарна спадщина майже всіх учасників революційних подій в Одесі. Тогочасні події рельєфно відбиває одеська преса, яка активно коментувала участь галичан у місцевому житті, містила на своїх шпальтах статті та інтерв'ю галичан. Значно меншою мірою одеські сторінки в біографії галичан відбила епістолярна спадщина і зовсім мало — актовий матеріал.

Поява «галицького десанту» в Одесі у 1917—1920 рр. була зумовлена тривалою історією контактів між галицькою та південноукраїнською інтелігенцією у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Остання, особливо в особах Михайла Комарова, Івана Липи, Сергія Шелухина, Івана Луценка, цілковито сприйняла ідею «Українського П'ємонту». Діячі одеської «Просвіти» розглядали себе як спадкоємці традицій галицьких «Просвіт». Інтенсивними були особисті контакти між представниками українського національного руху обох регіонів⁴. М. Комаров та Олександр Маркевич були дійсними членами львівського Наукового товариства

Юрій Липа

ім. Шевченка, І. Липа та І. Луценко — звичайними. Ці та інші одеські діячі систематично відвідували Галичину, підтримували листування з провідними галицькими діячами, друкувалися у місцевих громадських та наукових виданнях. Одесу відвідували Іван Франко, дружина Володимира Гнатюка Олена, Андрій Чайківський та ін.

Спогади одеських українських діячів кінця ХІХ — початку ХХ ст. яскраво відбивають велике значення Галичини у формуванні їхньої української національної свідомості. Богдан Комаров згадував, що у Новоросійському університеті існував гурток студентської молоді, що вшановував І. Франка. Після вигнання Б. Комарова з Новоросійського університету на сімейній нараді було однозначно вирішено, що він продовжить навчання у Галичині, адже це «рідний край, рідна Україна»⁵. Ще більш промовистою є згадка Юрія Липи, який, розповідаючи про захоплення одеської студентської української громади читанням галицьких видань, зокрема, зазначав: «У Галичині для нас була земля обітована, там можна було говорити про свободу і, — чи ж може бути більше щастя, — приготовлюватися до боротьби за ту свободу»⁶. Контакти з галичанами викликали проблеми з владою. Так, поміркований українофіл, професор Новоросійського університету О. Маркевич був звільнений з університету за спробу перевезти через кордон галицькі видання.

Перша світова війна надала сильний поштовх міграції галичан в Одесу. Передусім йдеться про тих, хто опинився в Російській імперії не з власного бажання: військовополонених та примусово переселених російською адміністрацією з Галичини під час відступу російської армії навесні 1915 р. Ю. Липа згадував, що влітку 1916 р. він бачив полонених, які працювали по маєтках в так званих «сінокосних відділах», що склалися з легко поранених російських вояків і певного проценту полонених.

Уявлення про кількість галичан та їхню долю в Одесі у 1914—1916 рр. надають повідомлення преси про прозелітистську діяльність Російської православної церкви та російських чорносотенців. Боротьбу за душі одеських галичан з 1914 р. активно

³ Рубльов О. С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — К., 2004. — 648 с.

⁴ Мисечко А. І. *З історії культурно-освітніх зв'язків Одеси із Західною Україною у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.* // *Рисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.* — Одеса, 2006. — С. 19–26.

⁵ Зленко Г. Д. «Галичина — це ж рідний край» // *Дзвін*. — 1999. — № 2. — С. 124.

⁶ Липа Ю. *Галичани над морем* // *Просвіта. Альманах-календар*. — Львів, 1995. — С. 121.

розпочало Одеське відділення «Галицько-Русского благотворительного общества», до провідників якого належали православні ієрархи та праві професори Новоросійського університету. Метою товариства було сприяння ментальній, мовній та релігійній русифікації уніатів-галичан. У 1916 р. в Одеському кафедральному соборі відбувались помпезні та демонстративні церемонії зречення галичанами «облудної» греко-католицької віри та навернення їх до російського православ'я. 1 та 19 травня було навернено відповідно 268 та 281 уніатів, 29 червня та 21 листопада — 100 та 135. Організатори наполягали на добровільності цих акцій. Дозволимо собі поставити це твердження під великий сумнів. В умовах полону, відсутності греко-католицького осередку, морального тиску з боку палаючих ненавистю до всього не «истинно-руського» батюшек та їхніх симпатиків, розгублені люди перетворювалися на об'єкт ідеологічно-політичної гри. В умовах національного українського піднесення галичани-уніати заявили про власні релігійні потреби. Окрім полонених та переселенців-заручників Ю. Липа виокремлював ще одну групу одеських галичан: тих, кого наддніпрянські інтелігенти таємно вивозили з російських таборів та привозили до себе для національної праці. Цей дуже важливий процес залишається недослідженим та слабко задокументованим. Імовірно, в Одесі це далекоглядне завдання виконував комітет, в якому найактивнішу участь брав видатний одеський український самостійник Віталій Боровик.

Напевно, саме таким чином до Одеси потрапили найбільш помітні провідники галичан та загалом одеських українців у 1917—1918 рр. Володимир Мурський, Еміль Темницький, отець Ілля Кливак і сотник Трифон Янів.

Всі вони згадуються у 1917 р. у зв'язку з першими кроками одеських українців до самоорганізації в умовах революції. Зазначимо, що для всіх них одеський етап був часом найбільшого піднесення громадської діяльності в Україні та житті загалом (за виключенням В. Мурського).

Першим свідченням про одеський період життя В. Мурського (1888—1935) є його стаття у першому числі одеської газети «Українське Слово» (23 березня 1917 р.). Це дозволяє зробити припущення про те, що він з'явився у причорноморському місті принаймні на декілька тижнів раніше. За висловом Ю. Липи, В. Мурський

Володимир Мурський

«відразу ж вийшов на перше місце серед одеських галицьких інтелігентів». Ю. Липа змалював у своїх спогадах образ В. Мурського як яскравого харизматика, яким саме у революційні часи відкривалися блискучі перспективи: «молодий, енергійний, завжди веселий... темносині очі на гарнім лиці філософа, чорне волосся». Щоправда, Ю. Липу вразив виразний галицький діалект В. Мурського, що ускладнював для «східняків» розуміння його промов. Але це не завадило оратору отримувати гомові овації від захоплених ідеєю відродження та єднання України слухачів. «Спокійним та діловим» запам'ятався В. Мурський Іванові Гаврилюку⁷. На

1918 р. В. Мурський був членом Української партії соціалістів-революціонерів, згодом — самостійників.

Від березня 1917 р. він входив до одеського Українського Керівничого Комітету, у травні його обрали писарем у Раду вчительського товариства, у червні він став одним з головних ініціаторів та організаторів «Комітету допомоги виселенцям Галичини, Буковини й Угорщини» (був обраний писарем товариства, головою якого був В. Боровик, а товаришем греко-католицький священник о. І. Кливак). Фактично він був одним з ідеологів українського руху в Одесі. Про це яскраво свідчить те, що делегати Українського Херсонського губернського з'їзду 30 червня 1917 р. одногосно прийняли резолюцію В. Мурського: «1) домагаємось, щоб всі українські приходи були обсажені духовенством, що знає українську мову і зможе зараз же ввести богослужіння на українській мові;

⁷ Гаврилюк І. Незабутний. Памяти Івана Липи. — Одеса; Калиш, 1926. — С. 26.

повернути в Україну засланих в Росію священників; 2) домагаємось, щоб в українських школах учителями були люди, які знають українську мову. Вернути українських вчителів, засланих в Росію; домагаємось від Тимчасового уряду повернення з Сибіру всіх бранців-галичан»⁸. Подібним рішучим тоном були просякнуті всі його статті (у 1917 р. він оприлюднив в «Українському слові» 7 статей) та виступи у 1917 р.

В. Мурський відразу висловився за самостійність України, закликав облишити розмови та перейти до конкретної праці. «До праці, до організації! Хто не з нами, той проти нас», — так намагався він поборювати одвічні недоліки українства — байдужість, одноосібність. На його думку, Українська Центральна Рада мала скликати Всеукраїнську національну раду, в яку б входили делегати від всіх верств українського населення. Це б склало вісь, навколо якої обертався б український рух. Він висунув конкретні пропозиції збирання грошей для реалізації завдань українського руху, спираючись на досвід Галичини. В умовах відсутності власної держави він пропонував опертися на різноманітні пожертви від бюджетів сіл, комітетів, кредитових спілок, концертних зборів, з'їздів, колядування, купців, коробочних зборів в українських організаціях. Восени 1917 р. у статтях В. Мурського з'являються відчутні нотки розчарування політикою Центральної Ради, яку він звинувачував у нерішучості та малоросійстві.

Ілля Кливак

Головні свої сили він зосередив на знайомій йому шкільній справі, резонно вважаючи, що «в рідній школі наша будучність». Він виступав перед вчительськими зібраннями, на відкритті філії одеської «Просвіти» на Слобідці-Романівці, читав у липні на курсах українознавства лекції з української мови, літератури, історії політичної боротьби в Галичині та навіть історії української музики. За згадкою Ю. Липи, саме лекціями гри на скрипці В. Мурський заробляв собі на життя. Влітку 1917 р. В. Мурський видав збірку революційних пісень з нотами «Під України єднаймося прапор», куди увійшли пісні «Вже воскресла Україна», «Не пора», «Шалійте», «Червоний прапор», «Заповіт». Примірник цієї збірки досі не знайдено.

У дещо пізніших джерелах згадується постать Е. Темницького (1883—1918), брата відомого галицького політика Володимира Темницького, голови Української соціал-демократичної партії Галичини у 1914—1921 рр., віце-міністра закордонних справ УНР у кабінеті Володимира Чехівського та міністра закордонних справ у кабінеті Бориса Мартоса. У Галичині Е. Темницький безумовно перебував у затінку свого брата та загалом на других ролях в національному русі. Однак в Одесі його становище було значно вагомішим. Під час захоплення Галичини російсько-імперською армією у роки Першої світової війни у 1915 р. Е. Темницький був депортований у числі репресованої місцевої інтелігенції до Сибіру. У грудні 1917 р. Е. Темницький отримав 3-є місце у списку з 32 осіб українських соціалістів по Херсонській губернії на виборах до Всеукраїнських Установчих зборів. Проте, на відміну від В. Мурського, Е. Темницький реалізував свій потенціал провідника лише у 1918 р.

21 листопада 1917 р., священник-галичанин Антоній Вишинський відправив молебен українською мовою в Успенській церкві на вулиці Преображенській. У молебні брали участь декілька священників-українців, співали українські вояки. Були виголошені здравиці УЦР та Генеральному Секретаріату⁹. 26 листопада 1917 р. Українське церковне віче обрало тимчасову комісію (комітет), до складу якої, зокрема, увійшов А. Вишинський. Але надалі на пер-

⁸ Українське Слово. — 1917. — Ч. 11. — Вересень.

⁹ Богослужение на украинском языке // Родная страна. — 1917. — 24 ноября.

шу роль серед одеських українських священників вийшов галичанин о. Ілля Теодорович Кливак (1880—1942), який прибув до Одеси ще на весні 1917 р. Щодня він відправляв Службу Божу о 8.30 год. (по неділях о 9.30 год.) в римо-католицькому костелі по вулиці Катерининській, 33. І. Кливак ще під час служіння у Галичині зарекомендував себе як борець за права українців, активно цікавився суспільно-політичними питаннями, читав реферати перед селянами про програми «прогресивного християнсько-суспільного сторонництва». У листі 1911 р. до Олександра Барвінського, в якого він просив консультацій з приводу українського громадсько-політичного життя, І. Кливак зазначав: «я не політик (хіба на селі можна все знати?), а ні учений, але мізерний раб Божий»¹⁰. У 1914 р. в період окупації Галичини російсько-імперськими військами І. Кливака заарештували та разом з іншими душпастирями вислали вглиб Росії — до Симбірська над Волгою. Навесні 1915 р. о. Іллю було відпущено і зрештою він опинився в Одесі.

У нашому розпорядженні немає документів, які б дозволили з певністю відповісти на запитання — з власної ініціативи о. І. Кливак відправився до Чорного моря чи за проханням Греко-католицької митрополії або особисто митрополита Андрея Шептицького, який також перебував на засланні у Росії. І все ж ми схилиємось до останнього варіанту. Загальний тон згаданих у подальшому тексті листів І. Кливака до А. Шептицького нагадує звіти про виконання завдань митрополита. Один з парафіян І. Кливака у 1920-х рр. твердив, що в Одесі отець перебував за дорученням А. Шептицького¹¹. На подорож священника благословив Греко-католицький митрополичий вікаріат у Києві, а дозволив відправляти Службу Божу в місті та всій степовій частині України Тираспольський Римо-католицький єпископ. При одеському костелі І. Кливаку було надано тимчасове житло¹².

Отець І. Кливак став заступником голови Українського комітету допомоги виселенцям Галичини, Буковини й України, а також головою одеської галицької «Просвіти» чисельністю понад

120 осіб. До керівництва увійшли також І. Шмигель (скарбник), Благовіщинський та Храпко. Бюро комітету містилося у приватній квартирі В. Боровика. Сам комітет засідав двічі на місяць, по неділях. І. Кливак опікувався освітянським життям юних одеських українців. Завдяки зусиллям його, В. Боровика, В. Мурського та інших осіб, незабаром при римо-католицькому костелі в Одесі відкрилася україномовна школа, на започаткування якої погодився римо-католицький парох о. Келлер. Напевно, саме цей комітет мав на увазі І. Кливак у серпні 1918 р., коли писав митрополиту А. Шептицькому про те, що ця організація пожертвувала на побудову греко-католицького храму в Одесі 10 тис. карбованців¹³.

Наприкінці 1917 р. в Одесі з'явився ще один, за спогадами Ю. Липи, «посланець» української інтелігенції, «милий товариш та енергійний начальник», сотник Українських Січових Стрільців (УСС) Трифон Янів — організатор молодіжного військового формування «Одеська Січ». Він користувався величезною популярністю передусім серед одеської української молоді. У грудні 1917 р. він взяв активну участь у боротьбі проти большевиків на вулицях міста.

Отже, на початок 1918 р. представники галичан посіли помітне місце серед провідників українського руху Одеси у найбільш важливих галузях: громадсько-політичній, військовій та релігійній. Щоправда, остання сфера, вочевидь, була вужчою, охоплюючи передусім галичан греко-католиків. За першим періодом перебування галичан в Одесі (1914—1917 рр.) слід виділити другий — 1918 — початок 1919 рр., межею між якими було короткочасне перебування при владі в Одесі большевиків. Цей період, безумовно, був апогеєм успішної діяльності галичан в напрямку зміцнення українського національного руху в Одесі.

Встановлення у середині березня 1918 р. в Одесі влади Австро-Угорщини ознаменувалося прибуттям до міста сотень УСС, кілька представників яких на чолі з Т. Янівим перебували в Одесі ще раніше. Усусуси на чолі з командантом легіону сотником О. Микиткою були розквартировані у помешканнях Костянтинівського військового училища. Однак в Одесі сотні УСС перебували лише

¹⁰ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. — Ф. Барвінських. — Спр. 1362. — Арк. 6.

¹¹ Парохіянин П. Ц. [П. Цюпак] Парох мого села (Спомини) // Церква і життя (Австралія). — 1973. — 4 листопада.

¹² Українське Слово. — 1917. — № 9.

¹³ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899—1944. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 155.

тиждень. Побут усусусів в Одесі відображений у спогадах одного з них, Мирона Заклинського. Він свідчить, що попри спробу ізолювати українських вояків у казармах, вони таємно пробиралися крізь паркан до міста. Передусім їх вразило море. Останньому М. Заклинський надавав символічне значення: «...його краса й могутність перевищила всі наші сподівання. Давні часи наводило воно на думку й шуміло про нашу ясну будучину. Ця неприборкана стихія, сувора і невблаганна, як життя, виховувала найкращі прикмети вдачі в наших предків. Я тепер зрозумів, як це щасливо трапилося, що наш народ заняв і вдержав ці північне побережжя цього моря. Це ж вільна дорога в широкий світ, на далекі безкраї океани, до всіх побереж».

М. Заклинський згадував про ще одного усусуса, свого товарища Василя Подубинського. Разом вони щодня бували в місті і пізнали його не гірше, ніж одесити. Здебільшого вони зупинялися біля міської Думи, звідки роздивлялися морські краєвиди. Містом гуляло багато усусусів, старшин і стрільців. Вони намагалися увійти в контакт з місцевими українцями, відвідали редакцію місцевого українського часопису (напевно, «Вільного життя») та передали одеситам комплекти «Діла» та інших галицьких видань. Вони відвідали навіть редакційну нараду, але залишилися незадоволеними зайвою поміркованістю одеських українських журналістів. Окрім моря, галичани не були в захваті від Одеси. М. Заклинський зауважував, що «лише море додає Одесі великої краси та екзотичности. Поза цим місто буденне, без зелені, без прикрас і памяток, бо молоде»¹⁴.

На відміну від УСС, довший час в Одесі, до жовтня—листопада 1918 р., втрималися військово-адміністративні чини австро-угорської армії. За спогадами Степана Шухевича, в Одесі було «доволі австрійських старшин-українців». Власне, С. Шухевич посів серед них провідні ролі як командант польової жандармерії Одеси при начальнику міста. Він керував жандармськими частинами, що склалися переважно з угорців, але під його керівництвом перебували й дві українські частини в Олександрівському парку та біля Соборної площі. За спогадами С. Шухевича, що підтверджуються

Степан Шухевич

спогадами Ю. Липи, йому вдалося здобути великий авторитет серед міщан своєю негідкупністю та рішучою поведінкою. Він відмовлявся від хабарів, адже вірив, що «буде Самостійна Українська Держава, де мусить бути лад, і не ялося[,] щоб українські команданти приучували населення своєї держави до того, щоб воно давало хабарі, та щоб устійнювати думку, що українські команданти і урядовці — хабарники». С. Шухевич брав участь в засіданнях «Українського клубу» у Малому провулку 8, але залишився незадоволеним інтригантством більшості його членів. Тому здебільшого він намагався спілкуватися з українською молоддю у неформальній обстановці¹⁵

С. Шухевич рішуче боровся з проявами українофобії, незважаючи на протидію місцевої адміністрації. Великий розголос мав проведений ним арешт російського актора, що глузував з гімну України¹⁶.

Не менш рішучо продовжував діяти в Одесі сотник Т. Янів. Очолена ним сотня охороняла «Український клуб» від російських шовіністів¹⁷. Він залишився в Одесі й у 1919 р., намагався завоювати місто для України, користувався підтримкою населення.

Подібно до Т. Яніва у 1918 р. в Одесі продовжили активну громадсько-політичну діяльність В. Мурський та Е. Темницький. Після повернення влади УЦР до Одеси, у березні 1918 р., В. Мурського було обрано комісаром юстиції Одеської української місь-

¹⁴ Заклинський М. «А ми тую стрілецьку славу збережемо!». — Львів, 1936. — Ч. II. — С. 13, 15, 17.

¹⁵ Шухевич С. *Моє життя*. — Лондон, 1991. — С. 255.

¹⁶ Шухевич С. *За гетьманських часів в Одесі // Історичний календар-альманах Червоної Калини на рік 1931*. — Львів, 1930.

¹⁷ *Одесский листок*. — 1918. — 29 ноября.

кої ради, однак через декілька тижнів він залишив цю посаду¹⁸. Про високий статус В. Мурського в одеській українській громаді свідчить те, що саме йому було доручено координувати відносини з німецькою окупаційною владою на початку 1918 р. Про «надзвичайну енергію» В. Мурського, за виразом Ю. Липи, у першій половині 1918 р. найяскравіше свідчить його участь у виданні першої великої української газети в Одесі — «Вільне життя». Хоча видавцем газети офіційно вважалася одеська соціалістична «Просвіта» (одна з цілої низки подібних організацій, часто формальних, що існувала тоді в Одесі), а випускові редактори часто змінювалися (серед них був і Михайло Слабченко), складається враження, що саме В. Мурський був душею видання, тим самим претендуючи на роль головного ідеолога одеських українців.

В. Мурський зазначав, що «ідея самостійності, належно скристалізована, добре зрозуміла, як шлях для будування кращого політичного життя нашого народу, принесе дійсно багато користі нашому трудовому народові, чим навіть найкраща федерація з Московщиною, де український селянин і московський промисловець, яких інтереси впрост протилежні, ніяк не могли б знайти шляху, який би вдоволив обі сторони»¹⁹. Він констатував, що «ідея двохголового орла, хоч би і без корони, для нас вже більше не існує», або «опікунство Великоросії над Україною скінчилося[,] і накинути його ще раз собі на шию український нарід не дасть». Ці думки він сконцентрував у гаслі «двом державним ідеям на Україні місця нема». В. Мурський чудово розумів всю складність реалізації українських інтересів: «революція навчила, що мало дати людям волю, треба ще навчити її вживати». Перед українською інтелігенцією він ставив завдання зробити з народу «найкращого горожанина, найхоробрішого козака, вірного сина України».

Оскільки Гетьманат дедалі більше розходився з ідеалами В. Мурського, на сторінках «Вільного життя» він розгорнув чимдалі гострішу критику режиму. Заперечуючи знищення республіканських традицій, він вимагав: «Дайте нам Української

Народної Республіки, більше світла і більше поваги та послуху до голосу народньої душі!»²⁰. Водночас, вже після місяця існування режиму, він констатував, що той не турбується про інтереси робітників та селян. Він звинувачував гетьмана у подвійних стандартах, адже він клявся у вірності українським традиціям, але водночас загравав з російськими монархістами. В. Мурський закликав до рішучої боротьби з російськими шовіністами, але лише законними методами. Українців він застерігав від шляху провокацій, анархії та терору. Водночас він вітав національне пробудження інших народів, наприклад, білоруського, якщо воно не зазіхало на українські інтереси²¹. Погляди В. Мурського та решти авторів «Вільного життя» (серед найбільш плідних з них слід назвати М. Слабченка («Л. Ляшок», «С. Яровий», «Михайло Дейнека»), О. Крижанівського («О. К-ий»), П. Клепацького («Павлович») та ієромонаха Микиту) можна визначити як націоналістичні, одягнені у модні тоді соціалістичні шати. Цю особливість газети точно відчували одеські українофоби. Газета була об'єктом нападок з боку великих російськомовних одеських газет.

В. Мурський був організатором українського національного хору, одним з організаторів літературного фонду ім. Тараса Шевченка, ініціював круговий збір грошей на українську справу. На цю ініціативу відгукнулися сотні українців Одеси. Також він був одним з ініціаторів декількох протестів українців проти русифікаторської політики окупаційної влади та російських шовіністів. Особливо гучною була справа щодо притягнення до суду чиновника центрального апарату влади Аккермана, що назвав українську мову «собачою».

В. Мурський був неодмінним учасником майже всіх нарад, з'їздів та віч одеських українців, лектором на курсах українознавства, часто промовляв на відкритті «Просвіт», українських шкіл, шевченківських та франківських вечорах. Намагаючись реалізувати свій заклик до єднання, він ініціював проведення «інтимних вечорів» української інтелігенції. Для визначення специфіки позиції В. Мурського покажемо епізод, що стався під час віча у шкільній справі в Одесі. Голова соціалістичної «Просвіти» М. Хвіст

¹⁸ Вінцовський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Дрогобич, 2002. — С. 121, 130.

¹⁹ Вільне життя. — 1918. — 25 травня.

²⁰ Вільне життя. — 1918. — 18 травня.

²¹ Там само. — 23 квітня.

та лідер одеських українських соціал-демократів, товариш голови Одеської української міської Ради Е. Темницький довго та красиво розповідали про сумний стан українського шкільництва, зазначали важливість розбудови рідної школи. Вийшовши на трибуну услід за ними, В. Мурський доволі різко зауважив, що все це слова, а «треба кадри робітників, грошей, приватної ініціативи, а не сподівань на державу»²².

Важливим практичним кроком на шляху реалізації просвітницьких завдань було видання В. Мурським у друкарні Є. Фесенка першої своєї книжки: «Коротка граматики української мови для шкіл та самонавчання». Критика неоднозначно зустріла цю працю, точніше орієнтацію автора на галицький діалект української мови. На шпальтах «Вільного життя» одеський професор В. Лазурський висловив свою незгоду, спираючись на полтавський стандарт української мови (що було не дивно з огляду на його полтавське коріння). В. Мурський не досить доречно списав всі розходження між діалектами на русифікованість української інтелігенції, яка вживає не народну мову. Більш докладно проаналізувала працю В. Мурського відомий український мовознавець Олена Курило. Вона закинула упоряднику вживання застарілої, схоластичної, не живої мови. Водночас вона визнала, що певну вартість книжці додали дуже гарні і влучно складені вправи, матеріал для яких було взято з української народної творчості і з творів кращих українських письменників²³. 30 серпня 1918 р. «Вільне життя» повідомило про від'їзд В. Мурського з Одеси. Подальша діяльність В. Мурського була присвячена розвитку української дипломатії: у 1920-х — 1930-х рр. він працював радником посольства екзильного уряду УНР у Стамбулі, виконував розвідницькі функції²⁴.

З діяльністю Е. Темницького сучасники пов'язували зростання популярності галичан в Одесі. С. Шухевич згадував: «мушу сказа-

ти, що саме мене одеські Українці дуже шанували. Взагалі мали вони пошану для всіх Галичан, до чого головню причинився бл. п. Мільон Темницький, який сердечно занявся був організаційною роботою в Одесі; та нажаль передчасна смерть перервала її»²⁵. Цю думку підтверджує Ю. Липа: «З Галичан, що тоді співтворили українське життя в Одесі, треба ще згадати постать прегарного промовця Омеляна Темницького. Хоч він був соціал-демократом, його любили і шанували всі без різниці переконань»²⁶.

Про популярність Е. Темницького як оратора свідчать й газетні звіти про його виступи. Так, на самому початку квітня 1918 р. «Вільне життя» повідомляло про виступ Е. Темницького на зборах одеських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Збори зустріли оратора оплесками, а після завершення промови нагородили його «гучними оплесками»²⁷. Іншу його промову журналіст схарактеризував як «прегарну й чулу». Свої думки оратор оздоблював українськими прислів'ями («бігав, мов Марко по пеклі», «чекав, як дівка вінка»).

Ораторські здібності Е. Темницького підкреслив і один з одеських журналістів Анатоль Гак (Мартин Задека), згадуючи про українське віче літа 1918 р.: «Серед промовців, які, фігурально висловлюючись, запалювали численну аудиторію своїми словами було 2: редактор газети «Вільне життя» — О. Темницький та Д. Бузько. Під час їхніх промов комендантові Одеси підполковнику Горбову і червоніло, і біліло, і сірило його обличчя»²⁸. У другий період існування Центральної Ради та Української Держави Павла Скоропадського Е. Темницький став одним з найпомітніших громадсько-політичних діячів міста передусім як лідер місцевого осередку однієї з провідних українських партій Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Одеська українська міська Рада обрала Е. Темницького комісаром фінансів. Е. Темницький вийшов на провідні ролі в Раді, виходячи поза рамки

²² *Вільне життя*. — 1918. — 30 червня.

²³ Курило О. Рец. на: В. Мурський *Коротка граматики української мови для шкіл та сомнавчання*. — Одеса, 1918 // *Вільна українська школа*. — 1918. — Ч. 10. — С. 364–366.

²⁴ *Докладніше про життя В. Мурського, Е. Темницького та І. Кливака поза Одесою див.: Вінцовський Т. С., Музичко О. С., Хмарський В. М. та ін. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: Монографія*. — Одеса, 2011.

²⁵ Шухевич С. *За гетьманських часів в Одесі* // Альманах «Червоної Калини». — Львів, 1931. — С. 48.

²⁶ Липа Ю. *Галичани над морем* // *Просвіта*. Альманах-календар. — Львів, 1995. — С. 123.

²⁷ *Зібрання українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів* // *Вільне життя*. — 1918. — 2 квітня.

²⁸ Гак А. (Мартин Задека) *Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади*. — Новий Ульм; Філадельфія, 1973. — С. 67.

фінансових справ. Так, під час зустрічі з німецьким командуванням він рішуче виступив проти існування цензури. Через декілька тижнів у зв'язку з формуванням нового органу влади — Головного крайового комісаріату Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній — на чолі з С. Комірним, до відділу фінансів було призначено іншу людину, але Е. Темницький й після цього ще деякий час залишався на цій посаді. Він був одним з ініціаторів відновлення Українського клубу у квітні 1918 р.

Наприкінці березня — на початку квітня 1918 р. УСДРП висувала свого провідника Е. Темницького замість С. Комірного на посаду керівника крайового комісаріату. Однак зрештою він задовольнився скромнішими посадами. На початку травня 1918 р. газета «Вільне життя» згадала про Е. Темницького як про голову відділу просвітніх справ у Головному крайовому комісаріаті Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Деяко згодом він очолював відділ позашкільної освіти у комісаріаті освіти. Однопартієць Е. Темницького, Віктор Піснячевський, вважав, що Е. Темницький належав до тих представників української інтелігенції, що не заперечували співпраці «прогресивних кіл» (читай — соціалістів) з органами влади Гетьманату, хоча через принципове небажання займати владні посади сам уникнув цієї перспективи. Однак наявні відомості дозволяють вважати цю характеристику занадто штучною. М. Слабченко, що був одним з найближчих до Е. Темницького, згадував, що після приходу німців Е. Темницький разом з ним, Володимиром Чехівським та Феодосієм Паляничкою належали до лівої групи УСДРП, що виступала проти німців. Після гетьманського перевороту М. Слабченко та Е. Темницький склали відозву до німців та австрійців, що містила заклик разом протестувати проти нової влади²⁹. У середині червня 1918 р. Е. Темницький чітко задекларував свою позицію щодо нової влади відмовою отримати з її рук посаду комісара праці. У своїй заяві він називав новий уряд поміщицьким та реакційним і резюмував: «Як українець і по походженню[,] і по переконанню вважаю неможливим брати відповідального місця від правительства, котре здобуло славу обрусителя України»³⁰.

Надалі він працював лише на партійній та громадській роботі або на старих посадах, вкорінених в адміністративні традиції Центральної Ради. На початку липня 1918 р. Е. Темницького обрали на важливу громадську посаду заступника голови Одеської української ради Петра Климовича. На одній з нарад він виступив проти ініціативи І. Луценка створити окремий український кооперативний комітет, вважаючи, що це призведе до роз'єднання українських сил. Як голова відділу позашкільної освіти Е. Темницький приділяв велику увагу відкриттю нових «Просвіт». Зокрема, він виголосив промови під час відкриття залізничної Просвіти та вечорі, що влаштувала «Просвіта залізничників району Молдаванки» з приводу відкриття при цьому закладі української бібліотеки-читальні. Його називали також фундатором «Просвітнього товариства імені І. Франка».

Попри партійну приналежність, Е. Темницький надавав першорядне значення не так соціалістичним перетворенням, як розбудові української культури, обстоюючи якнайшвидшу та найглибшу дерусифікацію одеських шкіл. Недаремно після його передчасної смерті Одеський комітет самостійників-соціалістів визначив небіжчика як «славного борця за самостійну і неподільну Україну». Вже на початку другого періоду влади УЦР в Одесі він зазначив три основні помилки російської демократії (передусім діячів Тимчасового уряду): 1) пропаганда війни; 2) недостатнє фінансування освіти; 3) незадоволення аграрних потреб селян та ігнорування національного питання³¹. Свої погляди Е. Темницький найбільш докладно висвітлював влітку під час українського віча у шкільній справі в Одесі. Зокрема, промовець заперечив тим, хто звинувачував українців-соціалістів у внесенні розколу в інтернаціональний рух. На його думку, нічого спільного з соціалізмом не мали ті соціалісти, що заперечували право українців на власний національний розвиток. «В ім'я соціалізму, в ім'я культури широких робітничих мас ми підносимо прапор національної школи... На Україні народньою культурою може бути тільки культура українська, а так звана Московська культура на Україні се не культура, а нікчемне байстря царизму і темноти», — наголошував голова одеського осередку УСДРП³².

²⁹ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Упоряд. В. Заруба. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 29.

³⁰ Вільне життя. — 1918. — 12 червня.

³¹ Зібрання українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів // Вільне життя. — 1918. — 2 квітня.

³² Вільне життя. — 1918. — 30 липня.

Активну діяльність провідника одеських соціал-демократів зупинила його раптова смерть 14 серпня 1918 р. внаслідок хвороби легенів (ймовірно, іспанки, що в цей час лютувала на півдні України). Церемонія його похорону на другому християнському цвинтарі набула великого розмаху (панахиду правив о. І. Кливак, а від імені галичан над гробом промовляв В. Мурський). Українці пережили нечуваний сплеск емоцій та потяг до єднання. Як повідомляв І. Кливак митрополита А. Шептицького, «співали три хори по дорозі, а в Костелі два мішані з Церков, очевидно українці, і була сила народу. Це була величава наша маніфестація, що цілий город порушила»³³. Пам'ять покійного було вирішено вшанувати не лише промовами та некрологами. Провідники УСДРП вирішили заснувати фонд для бідних учнів імені Е. Темницького. Ще у березні 1919 р. в Одесі діяло «Пересипське товариство Просвіта імені Е. Темницького». Дуже симптоматично, що пам'ять померлого вшанували навіть в російській церкві, хоча й не без свого політичного розрахунку русифікації «заблудших овець».

Лише на шпальтах «Вільного життя» за 15 серпня 1918 р. було надруковано 16 некрологічних заміток про нього. Некрологічна хвиля не вщухала в газетах до кінця серпня. Е. Темницького визначали як щирого демократа, талановитого оратора, щирого патріота. З приводу його смерті висловились майже всі тодішні провідники українського національного руху. Так, І. Луценко зауважив, що ця смерть призведе до ще тіснішого єднання українців. М. Слабченко зазначив, що Е. Темницький «не шукав ні великих й багатих милостей, не шукав він чести, він жадний був тільки до роботи, усюди й усіх тяг до неї. І не мав ніколи відпочинку. Горів для України»; підкреслював не лише патріотизм покійного, а й те, що своїм «життям і смертю він зв'язує Україну з Галичиною, він явився залогом великого об'єднання усього нашого народу»³⁴. Більшу міру аналітичності та навіть деякої критичності до свого однопартійця продемонстрував В. Піснячевський³⁵. Він поставив Е. Темницького в один ряд з нещодавно померлими Федором Во-

вком та Іваном Стешенком, відкинувши сумніви у доцільності такого зіставлення померлого одеського діяча зі значно відомішими особами. На думку В. Піснячевського, «ми втратили видатного трибуна. По діапазону ораторської обдарованості, по красі побудови, блиску та глибині аналізу — я не багато знаю громадських діячів, які б могли посперечатися з покійним. За всієї своєї молодості, при всій недосвідченості, він вмів не лише зацікавити аудиторію, створити в ній настрій, але й тримати її в міцних руках на недосяжній висоті захоплення та пафосу. Він вмів найпростіші істини, найскладніші трюїзми подати так, що з них створювалась ораторська симфонія, що зачаровувала та гіпнотизувала своєю красою найзавзятіших його противників». Разом з тим В. Піснячевський зазначав, що покійний, «був типовим інтелігентом. Сильні елементи народного трибуна уживалися у ньому з якоюсь дивною слабкістю та піддатливістю. Іноді його права рука не відала, що робила ліва. Під впливом оточення він міг кинути ту справу, якої напередодні був душею відданий, якій співав свій полум'яний гімн». Проте автор зазначив, що «стояв він на цілу голову вище своїх співробітників. Був й громадським працівником, і реальним політиком європейської школи, європейського масштаба».

Активізувалася у 1918 р. також діяльність о. І. Кливака. Наприкінці червня 1918 р. у листі до А. Шептицького І. Кливак наголошував, що серед української одеської інтелігенції він не має ворогів. Особливо він радів допомозі з боку редакції газети «Вільне життя», яка друкувала на шпальтах газети його повідомлення та статті «на теми релігійно-московські». Однак вдалося виявити лише одну статтю священика у цій газеті — некролог Е. Темницькому. Отець писав про нападки на померлого з боку частини російського православного кліру, як ось о. Мелентія Шаравського, навіть після смерті, й що ті заносять його до православних, у той час коли Е. Темницький був греко-католиком. Газетна полеміка словами І. Кливака плавно перейшла на глобальніші теми відсутності української церкви, ворожості щодо українських домагань з боку Московського патріархату³⁶.

Привертає увагу твердження І. Кливака про відсутність ворожості в Одесі до греко-католицької конфесії: «Всі, крім москов-

³³ Митрополит Андрей Шептицький: *Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944.* — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 157.

³⁴ Слабченко М. *Перед свіжою могилою // Вільне життя.* — 1918. — 16 серпня.

³⁵ Андрій Горленко. *У свежей могилы // Одесская мысль.* — 1918. — 16 августа.

³⁶ *Вільне життя.* — 1918. — 28 серпня.

ських деяких кругів духовних, відносяться до нас прихильно». В іншому листі він згадував про прихильних до нього приятелів, «хоч і по-вірі поки що чужих, але рідних по душі і ідеї, а Бог дасть і по вірі». «О. Кливака всі тут люблять і поважають», — повідомляв А. Шептицького ієромонах Йосиф Бала, що відвідав Одесу у серпні 1918 р.³⁷

Доречно згадати, що ще у 1914 р. лідер національного руху одеських українців І. Луценко прагнув поширити уніатську церкву у Наддніпрянській Україні та побудувати уніатський храм в Одесі і навіть писав лист з цією пропозицією до австрійського консула³⁸.

В Одесі продовжував діяти й вже згаданий кандидат богослов'я, вчитель гімназії, о. А. Вишинський, який організував церковний хор. На початку червня 1918 р. в Український церковний комітет Греко-православно-католицької парафії на чолі з І. Кливаком входили заступник І. Кливака Стефан Кобринець, писар Киприян Шульгин, скарбник Михайло Грицай, радні — І. Тарновський та І. Муцинський.

12 травня 1918 р. «Вістник Одеси» надрукував оголошення за підписом голови Українського церковного комітету Греко-православно-католицької парафії та відділу о. І. Кливака про загальні збори всіх прихожан греко-православних католиків, на якому мали вирішуватись такі питання як звіт церковного комітету, вибір нового комітету, вибір старшини церковної, поточні справи. Напевно, ці збори спонукали І. Кливака до написання відозви до земляків, в якій він дорікнув інтелігенції за недостатню увагу до діяльності галицької «Просвіти» та закликав всіх записуватися до християнського хору. На початку липня 1918 р. І. Кливак започаткував організацію «української кооперації» з «широкими завданнями»³⁹.

27 серпня 1918 р. кандидатура отця Іллі фігурувала, поряд з Іваном Липою, Віталієм Боровиком, Антоном Роцхавіцьким, Феодосієм Паляничкою, полковником Георгієм Осмоловським та іншими, на заступника голови Одеської української міської ради. Проте

він, як і всі зазначені, відмовився. Натомість на початку вересня 1918 р. він був обраний до складу Одеського комітету для організації допомоги постраждалим від вибуху, що був організований у місті більшовиками.

Однак головною справою для о. І. Кливака залишалась організація греко-католицької громади і головне — побудова першого у Степовій Україні греко-католицького храму. Цей процес досить повно розкривають два листи о. І. Кливака до митрополита А. Шептицького від 30 червня та 22 серпня 1918 р. Цим листам передувала відозва Українського церковного комітету Греко-православно-католицької парафії в Одесі Архідієцезії Митрополічії Львівсько-Галицької єпархії Кам'янець-Подільської до духовенства та мирян від 4 червня 1918 р. з проханням допомогти в побудові греко-католицького храму в Одесі. Автори наполягали, що «в Одесі та окрузі її є чимало наших вірних, як здавен осілих тут, так і недавно прибулих сюди, — українців Галича і Холма, а також руских та білорусинів. Вони, розкинуті по безкраїх степах Низової України, як родинами, так і одинокими особами, здавен вже вимирають з голоду духовного. Їх треба згуртувати в одне стадо Христове». Оскільки ці вірні належали здебільшого до робітників, вони не мали можливості профінансувати будівництво храму. Далі в яскравих фарбах змальовувалися гоніння на уніатство в Російській імперії та віталосся падіння «фараонова царства». Події після розпаду імперії були зображені виключно як повне падіння нравів, хаос, розпуста, занепад віри тощо. Творення греко-католицької громади в Одесі уподібнювалося до насадження Божої правди у пустелі, дії без жодної допомоги та поради. «Храма, свого власного храма нам треба, де би ми могли розвинути всю красу і величавість правди і святості наших ідеалів», — твердили автори відозви⁴⁰.

Хоча підпис о. І. Кливака стояв першим під відозвою, він писав А. Шептицькому, що з деякими її тезами він не погоджувався, «однак ситуація тут така, що мусілося в той спосіб писати, як написано». Можливо, мався на увазі саме дещо похлибий тон відозви. Однак майже через місяць ситуація істотно покращилась,

³⁷ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 155.

³⁸ Гайдучок С. Зв'язки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною // Сокол-батько. — Львів, 1996. — С. 97.

³⁹ Вільне життя. — 1918. — 2 липня.

⁴⁰ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 144–147.

не без допомоги А. Шептицького. У листі до митрополита І. Кливак дякував за надіслані в Одесу книжки. Вони були розпродані на 200 рублів, які було відкладено на побудову храму. І. Кливак звітував про свої численні відвідування всіх можновладців Одеси з метою отримання фінансової допомоги. Він найняв будинок за 3600 карбованців в рік для церковних потреб, тобто житло, читальню, кооператив тощо. «Я думаю закуплять вистави, кіна і т.д. з призначенням на Церковний фонд будови, до осені зорганізую хор чисто духовний для Концертів і відчитів, вечерниць і т.д. духовних в цілі призбирання фондів на будову церкви. На разі, однак, треба мати на всякі початки хоч з 10000 карбованців. Тут можна в тім напрямі зробити інтерес двійний 1) морально-релігійний, 2) фінансовий на цілі богоугодні», — ділився він своїми чималими амбітними планами. Як випливає з тексту листа, І. Кливак не збирався обмежуватися Одесою. Він планував об'їздити всі південноукраїнські міста, забезпечити греко-католицьким священиком кожне з них. Отець бачив сприятливий ґрунт, але єдиною принциповою перешкодою вважав брак коштів.

Найбільш тріумфальним за тоном був останній з досі виявлених листів, в якому І. Кливак повідомляв митрополита про початок будівництва церкви. Ось як він описував місцевість, відведену під церкву: «Місце для церкви дуже пригоже, бо лучить город з передмістями двома: Пересипом і Молдаванкою; 2) чудний вид навкруги і домінує на оба передмістя, де живуть в більшості наші люди і має вид на море навіть; 3) є місцем, де сходяться трамваї з трьох чи чотирьох сторін світа». Цей опис дозволяє впевнено локалізувати заплановану церкву у районі сучасного Херсонського скверу. Площа під храм займала близько 500 саженив вартістю у 250 тис. карбованців. Отець планував заснувати згодом гімназію або греко-католицький український ліцей. Лист містить також думки І. Кливака про тактику місіонерства. На його думку, не слід розпорочувати сили, адже «я знаю місцеві відносини і людей, і тут треба поволи, осторожно, а певно робити, щоб що зробиться було достатне і певне». Однак бурхливі події осені — зими 1918 р. унеможливили реалізацію планів священика⁴¹.

⁴¹ Митрополит Андрей Шептицький: *Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944.* — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 155–157.

Про успішну діяльність о. І. Кливака в Одесі найпромовистіше свідчить реакція противників національної емансипації українців. Шпальти провідного друкованого органу російської православної церкви в Одесі газети «Родная страна» саме у 1918 р. зарясніли антиуніатськими статтями Олександра Введенського, Мелетія Шаравського, Г. Лисака та інших. О. Введенський до того ж видав у 1918 р. в Одесі окрему доволі розлогу антиуніатську брошуру з претензійною назвою «Правда об унии». Десь на початку 1919 р. о. І. Кливак виїхав з міста. Подальші 20 років його життя були знову пов'язані з Західною Україною, конкретніше з селом Мшанець на Тернопільщині. На початку 1940-х рр. він був закатований НКВД.

Одеська українська преса містить промовисті свідчення про провідну роль галичан у зміцненні української складової культури Одеси: статті та виступи галичан, листи до редакції, републікацію з галицьких видань творів галицьких письменників та науковців (Василя Стефаніка, Михайла Возняка, Богдана Барвінського та ін.). Одесити та галичани гучно вшанували пам'ять І. Франка як символу соборності України. На шпальтах «Вільного життя» були опубліковані статті І. Липи, В. Мурського, П. Клепацького. В Одесі функціонувала українська гімназія імені І. Франка. До важливих газетних повідомлень слід віднести також реакцію причорноморських українців на перебування галичан. Так, в резолюції партії соціалістів-федералістів у червні 1918 р. зазначалося, що «галичани є твердий фермент української державності. Вони не претендують на владу, але працюють на виховання української національної ідеї»⁴². Журналістка «Вільного життя», зазначаючи, що багато галичан записалося у лави одеського відділення партії самостійників-соціалістів, пояснювала це їх «твердим, давно виробленим в боротьбі українським світоглядом»⁴³. Інший автор вдавався до таких дефініцій: «наш брат рідний, наш “сватко”, українець-галичанин»⁴⁴. Навіть буденним подіям за участі галичан одеські українці були схильні надавати символічного змісту. Так, учасник святкування шевченківських днів в одній з одеських

⁴² *Роля галичан на Україні // Вільне життя.* — 1918. — 15 червня.

⁴³ *Вільне життя* — 1918. — 12 травня.

⁴⁴ *Там само.* — 3 липня.

гімназій зауважив, що «пісні галицьці, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною»⁴⁵. Цікавим фактом є те, що франтуваті галицькі вояки, особливо Т. Янів, викликали захоплення в одеського жіноцтва.

Піднесення в одеських українців викликав початок Української національної революції в Галичині. Одеська Українська рада відправила Українській Національній Раді до Львова телеграму: «Славні борці! Одеська українська рада, слідкуючи за героїчною боротьбою братів галичан-українців з поляками, висловлює своє гаряче співчуття борцям за волю України. Боритесь-поборите. Хай живе вільна, самостійна Україна та вільний український народ від Сана да Карпат. Тричі слава»⁴⁶. За спогадами С. Шухевича, представники одеської української молоді у листопаді 1918 р. склали загін для участі у визвольній боротьбі у Галичині. За ініціативи І. Луценка, П. Скоропадський дав наказ на переліт Одеського повітряного дивізіону під Львів⁴⁷.

Третій період у революційній епопеї галичан в Одесі охоплює другу половину 1919 р. — початок 1920 р., тобто несприятливий для одеських українців час правління адміністрації Добровольчої армії Антона Денікіна. Це призвело до послаблення діяльності українських організацій, хоча в місті продовжували діяти на напівлегальному та нелегальному становищі осередки українських партій та «Просвіта». Після залишення міста провідниками-галичанами тут не залишилося окремих постатей, що мали б такий великий вплив на одеські події. В період панування денікінців був заарештований та закатований сотник Т. Янів. Яскраві постаті замінив своєрідний «колективний фігурант» — частини Української Галицької Армії. Дані про кількість вояків УГА в Одесі дуже розходяться. Генерал Олександр Удовиченко згадував про 20 тисяч вояків в Одесі та на околицях у 1920 р. За спогадами сотника УГА Ілька Цьокана, у 1920 р. в Одесі було близько 1500 галичан⁴⁸.

Осип Микитка

Таким чином, на передній план вперше вийшли військові. Втім, як буде видно, військові теж намагалися відстоювати українські ідеологічні та культурні цінності. І все ж цей період не можна назвати безособовим, адже імена низки тогочасних галичан-одеситів відомі, зокрема, завдяки їхнім спогадам: це сотники Володимир Бемко, Осип Микитка, Зенон Черевко, Микола Когут, Ілько Цьокан, Микола Дереш, майори Оробко та Григорій Лисняк, вояки Олесь Бистренко, Петро Прибитківський, Михайло Дем'янчук, Володимир Мурович, Антін Шустакевич, Теодор Дацків. Єдиним винятком (невійськовим) був певною мірою про-

довжувач справи о. І. Кливака, отець Петро Голинський. Маємо лише досить «глуху» згадку про перебування деякий час в Одесі Євгена Петрушевича⁴⁹.

Поява частин УГА в Одесі була зумовлена дуже контрверсійними подіями в історії українського національного руху, а саме угодою галичан з А. Денікіним. Здебільшого негативна за наслідками для долі Української революції загалом, в історії одеських українців ця подія мала відчутний позитивний зміст. Підірвані сили місцевих українців отримали національно свідому, велику кількісно, озброєну та організовану силу. Щоправда, остання характеристика може бути поставлена під сумнів, адже головною метою перебування галичан в Одесі було лікування від тифу. Збір-на Станиця містилася у казармах на вулиці Маразлівській. Також були організовані притулки: № 1 на вулиці Канатній (командир — сотник Микола Когут), № 2 — на вулиці Чорноморській і

⁴⁵ М. К. Свято Т. Г. Шевченка в І Українській гімназії імені І. Франка // *Нові шляхи*. — 1919. — 25 березня.

⁴⁶ *Украина и Галичина // Одесский листок*. — 1918. — 9 ноября.

⁴⁷ *Рахманний Р. Роздуми про Україну*. — Київ, 1997. — С. 247.

⁴⁸ *Цьокан І. Від Денікіна до большевиків*. — Відень, 1921. — С. 15.

⁴⁹ *Судьба диктатора Галицїи // Одесские новости*. — 1919. — 19 декабря.

№ 3 — біля Збірної Станиці. Було створено дві військові лікарні. В інтерв'ю в центральних одеських газетах галицькі офіцери постійно наголошували на відданості ідеології соборної, незалежної України, таким чином виводячи себе поза рамки російської армії. Один з офіцерів наголошував на важливому для одеситів питанні — несприйнятті галичанами, в армії яких були євреї, антисемітизму. На початку 1920 р. планувалося заснування газети «Український стрілець»⁵⁰.

У «Деннику начальної команди УГА» від 26 січня зазначалося: «Приїхавши з Одеси[,] наші старшини розповідають, що в Одесі в застрашаючий спосіб розвинулося грабіжництво та бандитизм, в якому мають брати участь добровільні старшини. По 6-тій год. небезпечно показуватись на вулиці, всю ніч по місті стрілянина. Добровільних старшин в Одесі декілька тисяч, а всі на загал займаються спекуляцією. Багато з них позривало вже погони та думає тільки, щоби виїхати за границю. Загалом у Добрармії не бачиться ніякої поважної думки про оборону, кождий думає про власне спасення. — Українці в Одесі доволно сильно зорганізовані, мають багато українських приватних шкіл. Вони і взагалі майже все населення Одеси — без різниці кляс — бажає собі приходу Гал. Армії в Одесу, щоб запанував порядок і безпеченство. На будинку збірної станиці галицьких полонених, яка поміщається над самим морем, повіває довжезна синьо-жовта хоругов з вишитим тризубом. Матерію на хоругов дарував один український купець в Одесі [найімовірніше, мався на увазі Костянтин Литвиненко — багаторічний меценат української культури в Одесі. — О. М.]. Українці в Одесі задумують зробити переворот в Одесі та перебрати в свої руки власть»⁵¹. Українці Одеси гуртувалися в клуби «Просвіти». Центром політичного життя був будинок контр-адмірала Чорноморського флоту Михайла Остроградського. У будинку був заснований комітет, до складу якого входили представники різних політичних угруповань, зокрема соціалістів-самостійників, соціал-демократів, правих соціалістів-революціонерів, соціалістів-федераліс-

тів⁵². Комітет мав скористатися розкладом денікінських сил, який яскраво змалював В. Бемко: «Кав'ярні, ресторани переповнені. В крамницях повно всяких харчів, починаючи від білого хліба та напоїв. Одеса бавилася! Коли йдеться про настрої серед загалу одеситів, то цивільне населення взагалі війною не цікавилось, не боліла їм утеча денікінців — всі ще вірили, що Антанта не допустить большевиків до Одеси»⁵³. Комітет усвідомлював швидкий кінець білогвардійщині і покладав надії на сили повстанських загонів та співпрацю з УГА. До нього, зокрема, було залучено генерала Віктора Сокиру-Яхонтова з тим, щоб він посів посаду головнокомандуючого. Комітет планував перебрати владу в Одесі, опанувати Херсонщину, встановити зв'язки із західними країнами та урядом УНР. За допомогою українських комуністів-боротьбистів комітет встановив зв'язок із комуністичним підпіллям Одеси, до якого входили боротьбисти, ліві есери. Цей комітет, своєю чергою, також намагався знайти зв'язок із галичанами. На декілька днів на початку лютого 1920 р. галичани отримали повну владу над містом. Денікінці та частина пересічних громадян сподівалися, що вони зможуть призупинити наступ військ Г. Котовського. Однак 7 лютого 1920 р. Одеса майже без бою впала перед большевиками. Вважаємо, що головною причиною здачі міста галичанами була не їх небоездатність, а небажання воювати за абсолютно чуже для них гасло «єдиної та неподільної Росії». В тій ситуації галичани обрали шлях союзу з порівняно вправнішими тактично большевиками, але і цей союз був приречений на швидкий крах.

Четвертий, заключний, період в діяльності галичан в Одесі у революційні роки припадає на початковий етап існування в місті большевицької влади — лютий — травень 1920 р. У лютому 1920 р. УГА була перетворена на Червону Українську Галицьку Армію, яку большевики намагалися форсованими темпами повернути у комуністичну віру. Галичани охороняли все військове майно, яке залишилося після відходу денікінців, несли вартову службу в місті від вулиці Преображенської до пристані. Однак незабаром

⁵⁰ Галичане в Одессе // Одесские новости. — 1920. — 21 января; Роль галичан // Одесские новости. — 1920. — 22 января; Галичане и украинцы // Одесский листок. — 1920. — 25 января; Одесский листок. — 1919. — 26 октября.

⁵¹ Денник начальної команди УГА. — Нью-Йорк, 1974. — С. 261.

⁵² Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях. — 1969. — Кн. VII. — С. 702–721.

⁵³ Бемко В. Галичани в Одесі // Українська Галицька Армія. — Вінніпег, 1958. — С. 539.

большевики, не питаючи галицького командування, замінили варти своїми підрозділами. Один з учасників цих подій, В. Мошинський, згадував, що «відчувалося, що команда большевизької армії галичанам не довіряє»⁵⁴.

Доволі численні мемуаристи свідчать, що головною і водночас фінальною подією в діяльності галичан в Одесі стало гідне та гучне відзначення одеською українською громадськістю дня народження Т. Шевченка⁵⁵. Большевики намагалися спрямувати свято у потрібне для них пролетарське річище, про що найяскравіше свідчив наказ про заборону на використання синьо-жовтих прапорів. Фактично існувала заборона й на спів гімну «Ще не вмерла Україна». Однак все відбулося за сценарієм українців передусім внаслідок наявності в них збройної сили в особах галичан. Большевиків з червоними прапорами українці зустріли вигуками: «Геть з комуністичною ганчіркою!»⁵⁶. В цих вибухонебезпечних умовах большевики не перешкодили проведенню багатотисячної ходи та мітингу українців на центральних вулицях Одеси. Фінальним переможним акордом свята було виконання в театрі гімну «Ще не вмерла Україна», що повністю заглушив невдалі спроби малочисельних большевиків виконати «Інтернаціонал».

У відповідь большевики у квітні — травні 1920 р. рішучо розправилися з багатьма галичанами. Приводом до репресій окрім Шевченківського свята був антибольшевицький виступ у Тирасполі кавалерійського полку УГА на чолі з отаманом Левом Шепаровичем, який після погрому большевицьких організацій пішов на з'єднання з армією УНР, яка саме в той час завершувала «зимовий похід» на півночі нинішньої Одеської області. Особливо цинічною була розправа в ніч з 27 на 28 квітня над галичанами, що чекали у вагонах потягу на товарній станції відправки з Одеси. Вночі транспорт оточив загін ЧК і обстріляв з кулеметів сплячих. Загинуло від 20 до 60 осіб, серед них сестра милосердя. Сучасник цих подій загудвав: «Коли утихла пальба[,] в вагонах появились червономармійці, виарештували всіх, числом около 250 осіб[,] і

зараз таки відпровадили їх до тюрми. Окрім декількох одиниць, що їм пощастило пізніше, в часі транспорту, утечи, всіх вивезено вглуб Росії та розміщено по різних тюрмах і таборах, де багато з них ще й досі пробуває»⁵⁷. Фіналом у цих трагічних подіях був своєрідний комуністичний суботник 1 травня 1920 р., коли чекісти організували арешти галичан в пристосованій для них лікарні (Старопортофранківська 36), в якій медперсонал складався теж з галичан.

Показово, що одеські українці, зокрема, «Комітет українок», парафіяни церкви на вулиці Прохорівській всіляко допомагали галичанам уникнути репресій, демонструючи цим соборницький світогляд українців. Ці трагічні події дали приклад й міжнародній толерантності. Попри те, що багато євреїв-чекістів та комісарів переслідували галичан, за згадкою одного з вояків ЧУГА, «мене взяв “на переховок” один місцевий єврей, якому я отже завдячую свободу, а може й життя»⁵⁸. Наприкінці травня — червня 1920 р. настала черга решти одеської української еліти, зокрема, провідників українського національного руху П. Климовича, К. Литвиненка, членів «Просвіти». Від 30 травня до 8 червня 1920 р. Одеська губЧК заарештувала 157 осіб за однією слідчою справою. Більшість з них стратили⁵⁹. У розстрільних списках сучасник зауважив трьох галицьких стрільців.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що на початку 1917 р. журналіст однієї з провідних одеських газет з песимізмом та деякою зверхністю відзначав нечисленність та незгуртованість української колонії в Одесі⁶⁰. Проте він не врахував, що за певних сприятливих обставин можливе стрімке підвищення потенціалу українського національного руху в Одесі. Одним з чинників цього процесу слід визнати міграцію у зв'язку з подіями Першої світової війни на «Велику Україну» та, зокрема, її південь західноукраїнських

⁵⁷ Пригоди галичан в Одеській лікарні 1920 р. Історія 1 мая 1920 в Одесі. Кілька сторінок записника, присвячених пам'яті отамана УГА. А. Гарабача // Діло. — 1923. — 3, 4 травня.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918—1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — Одеса, 2007. — С. 292—300.

⁶⁰ Шесто. Украинская жизнь в Одессе в 1916 г. // Одесский листок. — 1917. — 1 января.

⁵⁴ Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях. — 1969. — Кн. VII. — С. 884.

⁵⁵ Бистренко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Каліни. — Львів, 1930. — Ч. 9. — С. 2.

⁵⁶ Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. — 1967. — Кн. I. — С. 105.

біженців та військовополонених. Зустріч «двох Україн» призвела до кількісного зростання провідників українського національного руху в Одесі та привнесення сюди організаційного досвіду західних українців у відстоюванні своїх національних прав в умовах Австро-Угорщини. Досвід 1917—1920 рр. утворив міцну базу для подальших інтенсивних контактів між південноукраїнськими діячами та галичанами, особливо в роки «українізації», визвольного руху в роки Другої світової війни.